

ANDRE MOHOROVIČIĆ
Zagreb

ARHITEKTONSKI OBJEKTI NA POSJEDIMA ZRINSKIH I
FRANKOPANA

*ARCHITEKTONISCHE BAUTEN AUF DEN BESITZTÜMERN DER ZRINSKI UND
FRANKOPANS*

Der Text stellt die Bedeutung der feudalen Familien Šubić-Zrinski und Krčki-Frankopan dar, wie auch ihre Rolle auf dem Gebiet der intensiven Bautätigkeit.

Geneza i naglašeno prisustvo istaknutih feudalnih obitelji Šubića-Zrinskih i Krčkih-Frankopana u važnim povijesnim zbivanjima na tlu Hrvatske obuhvaća vremenski raspon veći od pola milenija. Stoga je potpuno razumljivo da je kroz to dugotrajno vrijeme uz društvenu, političku, vojnu i gospodarsku afirmaciju tih moćnih kneževskih dinastija bila povezana i njihova uloga na području intenzivne graditeljske djelatnosti namijenjene ponajprije osiguranju vlastitih posjeda, u svrhu obrane kojih na strateški dominantnim položajima podižu nova ili pojačavaju postojeća snažna domicilna uporišta, utvrde i burge. Uz podizanje fortifikacija navedeni velmože potiču i izgradnju mnogobrojnih objekata za određene sakralne svrhe i raznolike utilitarne potrebe.

U uvodnom dijelu razmatranja spomenute teme potrebno je navesti da gradnja fortifikacijskih objekata za zaštitu skupnih rodovskih posjeda, pribježišta i naselja te njihovih upravnih središta na našem tlu posjeduje dugotrajnu pretpovijesnu tradiciju, te da ujedno pojavi hrvatskih feudalnih magnata predhodi kontinuirani razvoj prapovijesne staroslavenske rodovske strukture učvršćene u tijeku rane afirmacije hrvatskoga rodovskog plemstva (IX.-XI. st.) i njegove sukcesivne transformacije u nasljedne feudalne plemićke dinastije (XI.-XIII. st.).

Potrebno je nadalje navesti da gradnja utvrđenih uporišta, namijenjenih obrani čovjekovog životnog prostora, naselja ili nastambe s ognjištem, datira od najstarijih vremena pretpovijesnih razdoblja, i da je prema tome prisutna u sveukupnom procesu etnogeneze Slavena i potom Hrvata na prostorima njihova obitavanja, što dokumentiraju i mnogobrojni istraženi nalazi (Mrsunjski lug, Sv. Petar kod Ludbrega). U tom povijesnom slijedu stare hrvatske plemenske zajednice i njihovi istaknuti rodovi na prikladnim položajima svojih obitavanih područja, u okvirima organiziranih župa, nužno grade zaštićena uporišta koja se početno razvijaju kao obrambena pribježišta, a potom kao

utvrđena naselja logično smještena na stratejski povoljnim položajima kao što su gorski vrhunci, uzvisine, vodotoci ili močvarama okruženi tereni ili prometna križanja. Na mnogim od tih povoljno utvrđenih položaja život se ljudskih zajednica uspješno održavao prkoseći nedaćama kroz prethodna tisućljeća u tijeku mnogobrojnih povijesnih, etničkih i posjedovnih transformacija.

U tom se povijesnom slijedu i najstariji zaštićeni domicili bribirskoga roda Šubića u regiji sjeverne Dalmacije, odnosno roda velmoža Krčkih na području otoka Krka, podižu na istaknutim uzvisinama izuzetnog stratejskog značenja, na položaju kojih su se nalazile već u prethodnim razdobljima sagrađene snažne pretpovijesne gradinske utvrde, odnosno na njihovoj lokaciji sukcesivno smješteni fortificirani antički urbani slojevi.

Tako se usred valovitog plodnog prostranstva sjeverne Dalmacije, na prostoru između Vranskoga jezera i gornjega toka rijeke Krke uzdiže nekoliko istaknutih samotnih uzvisina, od kojih su naročito dvije - lokaliteti Ostrovica i Bribir – poslužile već Liburnima da na njihovim kruništima izgrade prva snažna utvrđena uporišta. Intenzivni život na tim gradinama potvrđuju arheološki nalazi liburnskih suhozidnih bedema, nalazi željeznodobnog nakita, ilirskog novca s likom vladara Baleja (Ostrovica) i grčkih (gnathia vaze) artefakata. U daljnjem slijedu života Rimljani podižu na sloju liburnske gradine (lokalitet Bribir) snažnu utvrdu Varvaria, od koje su sačuvani dijelovi gradskih zidina.

Konačno se – nakon ranosrednjovjekovnih migracija i turbulencija – u doba konsolidacije stare Hrvatske države, uz gradnju središnjih utvrđenih uporišta na istaknutim stratejskim lokacijama, poput Klisa, Knina ili Nina, počinju usred župskih područja podizati utvrđena naselja sa sjedištem prvotno župske, a potom i kneževske vlasti.

Na platou Bribirske glavice smješteno je najkasnije u razdoblju IX.-XI. stoljeća staro hrvatsko osigurano naselje, što dokazuju očuvani temelji (locirani ispod recentne crkve) starohrvatskog polikonhalnog sakralnog objekta koji pripada tipu kakav se na ovom području pojavljuje u više varijanata tijekom IX.-XI. stoljeća. Istovremeno je podignuto i naselje na uzvisini Ostrovica (nalaz karolinških ostruga, IX. st.). To je ujedno vrijeme u kojem se postupno razvijaju i konsolidiraju nova snažna hrvatska uporišta Ostrovica u Lučkoj župi (spominje se 1183. god.) i Bribir u istoimenoj župi u kojoj se krajem XI. st. spominju župani.

Dominantna središta Ostrovica i Bribir pojačano se utvrđuju snažnim zidinama (dijelom dobro očuvanima) tijekom XIII. i početkom XIV. st., tj. u vrijeme naglog uspona moći bribirskih knezova Šubića, koji od vremena kneza (comesa) Grgura I. (1200.-34.) pa do razdoblja vladavine slavni knezova Pavla, Jurja i Mladena (prijelaz XIII. u XIV. st.) posjeduju gotovo suverenu vlast nad velikim dijelom Hrvatske, te upravljajući obalnim gradovima Šibenikom i Trogirom, a kraće vrijeme Klisom i Zadrom, te stolujući povremeno u Kninu, jačaju njihove obrambene zidine, što čine i na svojim utvrdama na posjedima u Bosni.

Fragmentarni ostaci snažnih fortifikacija utvrđene Ostrovice i Bribira pripadaju u donjim slojevima konstruktivnoj tipologiji romanike, a u gornjim slojevima (Bribir) očituju istaknute gotičke stilske detalje. U vrijeme trajanja uprave članova roda Šubića nad obalnim gradovima Dalmacije odvija se na njihovom tlu intenzivna gradnja fortifikacija te javnih, utilitarnih i sakralnih objekata s konstrukcijskim i oblikovnim obilježjima prvotno romaničkog, a potom gotičkog stila.

Dominaciju obitelji Šubić ugrožava u prvim desetljećima XIV. st. prodiranje Venecije koja teži preuzimanju prevlasti nad obalnim gradovima Dalmacije, upravu kojih su

Šubići prisiljeni napustiti kao i dijelove Bosne. Međutim, dolaskom na vlast snažnoga vladara Ludovika I. (1342.-82.) započinje njegov protuudar prema jugu u područje Dalmacije sa ciljem da odbije venecijansku penetraciju na naše kopno, te ih prisili nakon dugotrajnih teških sukoba na povlačenje (mir u Zadru 1358. god.). U strategijske svrhe Ludovik uzima od Šubića kao snažno uporište u zaleđu Zadra utvrdu Ostrovicu i daje im u zamjenu (31. VII. 1347. god.) utvrdu Zrin u Pounju. Ovo snažno uporište, smješteno na hrptu iznad strmog južnog obronka visokoga brijega, novi vlasnici Šubići-Zrinski proširuju u smjeru sjeverozapada i time učvršćuju jednu od najmoćnijih utvrda u graničnoj zoni prema Bosni, čiji, bedemima zaštićeni, plato eliptičnoga perimetra na ulaznom dijelu štiti moćna kula, dok unutarnji sistem bedema brane dvije snažne kule.

Dok u XIV. st. Šubići na tlu Dalmacije prepuštaju utvrdu Ostrovica, a zadržavaju jaku utvrdu Bribir, dotle u XV. st. šire svoju vlast nad Pounjem preuzevši oko 1435. god. utvrđeno uporište Pernu (jedan od najstarijih slobodnih gradova sjeverne Hrvatske) i kasnije Kostajnicu u kojoj utvrdu smještenu uz obalu rijeke Une proširuju s južne strane stare romaničke branič-kule.

Međutim, u novim političkim konstelacijama na prijelazu XV. u XVI. st. dolazi pod vladavinom kneza Nikole (1493.-1534.god.) do ponovnog uspona moći obitelji Šubić-Zrinski, budući da su kao pristaše kralja Ferdinanda Habsburga (izbor na Cetingradu 1. I. 1527. god.) i nasljednici Ivana Karlovića (1531. god.) te potom ženidbenim vezama s Frankopanima proširili svoje posjede u Pokuplju, gdje 1544. god. zaposjedaju kaštel Brlog na Kupi, a u Brodu na Kupi već krajem XV. st. na temeljima starijega burga grade kaštel Stari grad, te na prijelazu XV. u XVI. st. podižu kaštel Prevršac kod Kostajnice, početkom XVI. st. preuzimaju utvrdu Gvozdansko, koja štiti njihove rudnike srebra i olova te kovnicu, kao i već spomenutu Kostajnicu, u XVII. st. podižu kulu Šimšanovku (Drenov klanac) kod Otočca i kulu Turanj u Gornjim Muravicama zbog zaštite svojih posjeda u Lici, odnosno Gorskom kotaru, te grade kaštel u Čabru koji štiti rudnik željeza s topionicom. Na posjedu Zrinskih osiguranom gradinom Dubovac gradi carska uprava od 1579. godine moćni utvrđeni kompleks grada Karlovca, da konačno proširenje moći Zrinskih sredinom XVI. st. obuhvati i posjede uz obalu Kvarnera te područje Međimurja.

U kronologiji navedenih događaja Nikola Sigetski (poginuo 1566. god.) dobiva ženidbom frankopanske utvrde Ozalj i Dubovac (1544.), potom dobiva Vranski priorat i Međimurje (1546.), te (oko 1550.) posjed Vinodol s nizom frankopanskih utvrda, od kojih se na obali ističu Bakar (kaštel koji brani lučki izlaz za izvoz proizvoda 1651. god. izgrađene visoke peći topionice željeza i kovačnice Zrinskih u Čabru) i Kraljevica (lučki izlaz za utvrđena uporišta Hreljin, Drivenik i Grižane). U ovom se razdoblju dograđuju kašteli u Bakru i Hreljinu, a u Kraljevici podiže početkom XVII. st. Stari grad iznad luke te sredinom istoga stoljeća reprezentativni Novi grad-kaštel (kasnije nadozidan) u obliku pravilne renesansne utvrde osigurane oblim ugaonim kulama.

Preuzevši posjede u sjevernoj Hrvatskoj obitelj Zrinski nasljeđuje ili nastavlja s gradnjom i dogradnjama tvrđavnih objekata, što se očituje u Rakovcu, gdje preuzima gradinu Rakonog, odnosno u obližnjem Vrbovcu, gdje podiže kaštel, te u Bisagu, gdje pregrađuje moćnu nizinsku utvrdu, dok na području središnjeg nizinskog dijela Međimurja zaposjeda starije važno uporište Čakovec (spominje se od 1328. god.) koje dograđuje i preuređuje u snažnu nizinsku (nekada vodom opkoljenu) utvrdu s bastionima. Na unutarnjem dijelu obodnih zidina (pokraj ulaznog bastiona) Zrinski uređuju Stari dvor, i potom

u prvoj polovici XVII. st. na prostoru unutar utvrđenog obrambenog perimetra grade monumentalni Novi dvor u obliku reprezentativne pačetrovinaste barokne građevine.

S međimurske strane utoka Mure u Dravu Nikola Zrinski u svrhu obrane od Turaka podiže 1661. godine utvrdu Novi Zrin, koja naskoro pod turskim naletom biva razorena.

U povijesnim okolnostima promatranoga vremena – u kojem su zaštitu od prodora vanjskih osvajača, opstanak u uvjetima dinastijskih sukoba kao i sigurnost u međusobnom rivalitetu velmoža pružale kroz duga stoljeća jedino snažne utvrde – knezovi Zrinski, kako je spomenuto, osiguravaju svoje posjede gradnjom fortifikacija kao što preuzimajući nova područja pojačavaju preuzete i podižu nove utvrde. Međutim, spomenute velike posjede s utvrđenim uporištima rasprostranjene na znatnom dijelu hrvatskoga teritorija moćna obitelj Zrinski gubi nakon tragičnog smaknuća Petra Zrinskog i Krste Frankopana u Bečkom novom mjestu 1671. godine.

Podjednakim putem odvija se geneza – a u tom sklopu i graditeljska djelatnost – moćne obitelji knezova Krčkih kasnije nazvanih Frankopani. Kao domaće rodovsko plemstvo s otoka Krka ova obitelj podiže – u svrhu zaštite svoga posjeda koji obuhvaća i prostrano plodno Vrbničko polje u zaleđu istočne obale otoka Krka (bogate pretpovijesnim i antičkim arheološkim slojevima) – na istaknutoj sjeverozapadnoj uzvisini toga polja zvanog Gradac svoje prvo utvrđeno uporište. Moć roda Krčkih jača naročito tijekom XII. st. u doba kneza Dujma (1118.–1163.) tako da potkraj toga stoljeća u gradu Krku podižu uz obalu snažan Kaštel (kvadratična kula koja je datirana 1191. godinom) s monumentalnim romaničkim stilskim obilježjima, te potom grade obrambene zidine grada Vrbnika (XIII.–XV. st.) kao i Kaštel na hrptu uzvisine, zidine i dodatnu kulu (1476.) u Omišlju.

Međutim specifičan geostrategijski položaj susjednog obalnog pojasa nasuprot otoku Krku, na dijelu od ušća Riječine do Senjske uvale, za rana privlači knezove Krčke, te oni nakon zaposjedanja toga područja (ranije sastavnoga dijela stare Hrvatske države, što dokumentira i krajem XI. st. izvršeno darovanje kralja Zvonimira benediktinskom samostanu u Jurandvoru ubilježeno na Bašćanskoj ploči) u XIII. st. uz obalu i u dubljem kontinentalnom zaleđu povrh plodnih kraških polja podižu na povoljnim uzvisinama niz snažnih utvrđenih uporišta. Tako se od početka XIII. st. na povišenim položajima uz obalu podižu kašteli u Bakru i Novom (Vinodolskom), na teško pristupačnim uzvisinama iznad plodnih udolina, odnosno usjeka utvrde na Grobniku i Trsatu, te na stjenovitim lokacijama koje dominiraju okolnom visoravni utvrde Hrelji, Drivenik, Grižane, Bribir i Ledenice. Dobri odnosi s kraljem Belom IV. dovode nakon 1242. godine do daljnjega proširenja i učvršćenja njihovog posjeda na području Vinodola i susjednog područja Modruš. Konačno se Vinodolskim zakonom 1288. godine reguliraju vlast i pravni odnosi između knezova Krčkih i tradicijskog običajnog prava hrvatskoga puka na tom području.

Početak XIV. st. porasla je moć knezova Krčkih oslonjena na, navedenim uporištima osigurane, velike posjede koje šire preko snažno utvrđenog teško pristupačnog grada Modruša (osiguranog kaštelom Tržanj) i nizinske utvrde Otočac (oko 1300. god.) do malene ali snažne utvrde Slunj na okuci rijeke Korane (1323.) te gradine Drežnik, burga Otešgrad i snažne utvrde na strmom brijegu Ostrovica na zapadnom rubu Pazaršnog polja.

Nakon stagnacije moći roda Krčkih u doba snažne vladavine kralja Ludovika I, u kneževski posjed dolazi darovnicom kralja Žigmunda (1387.) krčkom knezu Ivanu V.

veliki tvrđavni kompleks Cetingrada, koji novi vlasnici dograđuju u svrhu obrane nesigurne granice s Bosnom. Svoju moć knezovi Krčki proširuju zaposjedanjem utvrde Klokoč pokraj Gline (1387.) i zamka Krtinja u Petrovoj gori, te preuzimanjem utvrđene gradine Ozalj smještene na hridi povrh rijeke Kupe, utvrde Novigrad na Dobri, burga Bosiljevo, gradine Zvečaj, snažne nizinske utvrde Ribnik (1398.) koju pojačavaju ulaznom kulom, gradine na brdu Prozorini kraj Otočca, gradine Lički Ribnik kod Gospića, kao i gradine Tounj te gradnjom kaštela u Ogulinu smještenog nad strmim Dulinim ponorom (kraj XV. st.).

U vrijeme ponovnog uspona obiteljske moći početkom XV. st. knezovi Krčki jačaju utvrde grada Krka podizanjem snažnog bastiona uz obalni dio gradskih zidina (1405.), osiguravaju snažnim kaštelom utvrđeni grad Brinje, te nadalje osiguravaju svoje posjede jačanjem utvrda Novigrada na Dobri, gradine na brdu južno od Plaškog, gradine Zvonigrad iznad Zrmanje (1435.), burga Dubovac (1442.) utvrde Kostajnica (1442.) kao i gradnjom burga Veliki Gradac u Banovini i kaštela Otok iznad Mrežnice (spominje se 1480.god.). U to doba ban knez Nikola IV. Krčki isposluje od pape patricijski status s nazivom Frankopan (Frankapan, 1430.).

Potkraj XV. st. moć knezova Krčkih-Frankopana slabi, te u doba vladanja kralja Matije Korvina gube neke posjede u Lici i utvrđeni grad s Kaštelom u Senju, kao i utvrdu Starigrad gornji kraj Senja, no potom se nakon izbora Ferdinanda Habsburga za hrvatskoga kralja njihova moć ponovno sredinom XVI. st. snaži, pa nastavljaju pojačavati sigurnost svojih posjeda kao primjerice gradnjom Kaštela u Severinu na Kupi (spominje se 1558. god.).

U to vrijeme dolazi i do ženidbenih veza obitelji Frankopan s obitelji Zrinski kojima tom vezom predaju već spomenutu gradinu Ozalj (1544.). Kraćim proširenjem svojih posjeda i političke moći prema sjeveru Frankopani kratkovremeno preuzimaju i pojedine utvrde poput Okića, Samobora i Grebengrada.

Dok početkom XVI. st. Frankopani nadograđuju gradinu Ključ iznad Mrežnice, a potom i Kaštel u Severinu na Kupi, dotle na prijelazu XVI. u XVII. st. graditeljska djelatnost na njihovim posjedima obuhvaća samo manje zahvate sa svrhom uređenja nastamba ili jačanja obrambene sigurnosti. U XVII. st. životni se put obitelji knezova Frankopana povezuje sa sudbinom obitelji velmoža Zrinski do tragičnoga finala, čime je završila opsežna graditeljska djelatnost na njihovim posjedima usmjerena prvenstveno na gradnju novih ili dogradnju i jačanje postojećih utvrda, burgova ili kaštela utvrđenih gradova.

Konačno je potrebno navesti još jedan vid vrlo intenzivnih graditeljskih pothvata na posjedima velikaških obitelji Šubić-Zrinski i Frankopan, a to je gradnja istaknutih sakralnih objekata, ponajviše monumentalnoga karaktera, od kojih su mnogi u cijelosti ili dijelom očuvani i predstavljaju izuzetne primjere stilske arhitekture svoga vremena.

U domovini knezova Krčkih gradu Krku gradi se krajem XII. st., usporedno s Kaštelom, jedinstvena monumentalna romanička dvoetažna crkva Sv. Kvirina (kod koje je zazidani zapadni bočni portal doljnje etaže identičan s portalom Kaštela na gradskom trgu datiranim 1191. godinom) oslonjena na zapadno pročelje produžene starokršćansko-romaničke katedrale.

Na Trsatu, posjedu iste obitelji, gradi se u XIII. st. pokraj kaštela romanička (kasnije pregrađena crkva) crkva Sv. Jurja, a potom u XV. st. franjevački samostan Majke Božje s crkvom Sv. Marije Lauretanske.

Među reprezentativnim gotičkim sakralnim objektima izgrađenim tijekom XIV. i početkom XV. st. na posjedima spomenutih velikaških obitelji ističu se: prostrana crkva Sv. Marije u Oštarijama očuvana fragmentarno (posjed Krčkih), stilski istaknuta crkva Sv. Marije Magdalene u gorju zapadno od moćne utvrde Zrin (posjed Zrinskih), reprezentativna gotička crkva Sv. Marije na Bribiru (posjed Šubića), pavlinski samostanski kompleks Sv. Nikola na brdu Mala Kapela južno od Modruša (posjed Krčkih, oko 1380. god.), franjevački samostan Sv. Marije na Cetingu (posjed Krčkih), te iz razdoblja prijelaza XIV. u XV. stoljeće pavlinski samostan osiguran kulom podignut u Crikvenici (1395.-1412. god., posjed Krčkih).

Niz sakralnih objekata podižu obje velikaške obitelji u sklopu postojećih crkvenih objekata poput kapele Sv. Vida uz katedralu u Krku ili interpoliraju sakralne prostore unutar zidina snažnih burgova i utvrda poput monumentalne trokatne gotičke konstrukcije crkvenoga prostora Sv. Marije u Kaštelu Brinje-Sokolac (spominje se 1411. god., posjed Krčkih), zanimljive gotičke kapele u kuli nizinske utvrde Ribnik (posjed Krčkih) ili kapele u gradini Ozalj (posjed Frankopana te potom Zrinskih).

Na područjima dominacije istih feudalnih magnata grade se nadalje istaknuti gotički objekti poput crkve Sv. Marka (katedrala) i crkve Sv. Duha na Modrušu (biskupsko sjedište 1460.-1493. god.), crkve Sv. Nikole u Otočcu (biskupsko sjedište 1461.-1535. god.), samostana franjevaca-glagoljaša na Glavotoku (1445. god.) i pavlinskog samostana s crkvom Bl. Djevice Novi Osp pokraj Novoga (iza sredine XV. st.), dok se na prijelazu XV. u XVI. stoljeće gradi crkva Sv. Križa u Ogulinu, a u prvoj polovici XVI. stoljeća dominikanski samostan na Gradišću kod Bosiljeva, te konačno sredinom XVII. stoljeća drveni franjevački samostan u Čakovcu i kapela Sv. Antuna podno gradine Ozalj.

Ovim kratkim prikazom navedeni su prvenstveno kapitalni utvrđeni kompleksi podignuti ili dograđeni na važnim stratezijskim položajima obiteljskih posjeda velmoža Zrinskih i Frankopana s kojih se branilo navedene posjede i dijelove Hrvatske. U prikazu su navedeni i istaknuti sakralni objekti s posjeda Zrinskih i Frankopana koji posjeduju jasna stilska obilježja svoga vremena. Tom pregledu mogu se konačno dodati i dva istaknuta gradska objekta, i to palaču obitelji Zrinski u Zagrebu i palaču obitelji Frankopan u Karlovcu (obje iz XVII. st.).

SAŽETAK

Ovim kratkim prikazom navedeni su prvenstveno kapitalni utvrđeni kompleksi podignuti ili dograđeni na važnim stratezijskim položajima obiteljskih posjeda velmoža Zrinskih i Frankopana s kojih se branilo navedene posjede i dijelove Hrvatske. U prikazu su navedeni i istaknuti sakralni objekti s posjeda Zrinskih i Frankopana koji posjeduju jasna stilska obilježja svoga vremena. Tom pregledu mogu se konačno dodati i dva istaknuta gradska objekta, i to palaču obitelji Zrinski u Zagrebu i palaču obitelji Frankopan u Karlovcu (obje iz XVII. st.).

ZUSAMMENFASSUNG

Mit dieser kurzen Darstellung wurden in erster Linie stark befestigte Komplexe genannt, die an strategisch wichtigen Stellungen der Familienbesitzer von den Grossgrundbesitzern Zrinski und Frankopan erbaut oder angebaut worden sind, und von denen aus die schon genannten Landgüter und Teile Kroatiens verteidigt wurden. Hier wurden auch hervorragende Sakralbauten von den Besitztümern Zrinski und Frankopans erwähnt, die klare Stilmerkmale ihrer Epoche aufweisen. Dieser Übersicht können letztendlich auch zwei bedeutende Stadtbauten (Profanbauten) hinzugezogen werden, und zwar der Palast der Familie Zrinski in Zagreb und der Palast der Familie Frankopan in Karlovac (beide aus dem XVII. Jh.).

OSNOVNA LITERATURA

- I. Kukuljević, Zrinski i njegovi gospodari, 1883.
S. Devčić, Zvonigrad, 1895.
R. Lopašić, Oko Kupe i Korane, 1895.
V. Klaić, Krčki knezovi Frankopani, 1901.
E. Laszowski, Hrvatske povijesne građevine, 1902.
E. Laszowski, Iz prošlosti Vrbovca, 1921.
E. Laszowski, Gorski kotar i Vinodol, 1923.
E. Laszowski, Stari lički gradovi, 1941.
Gj. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, 1920.
R. Strohal, Grad i selo Severin u Gorskom kotaru na Kupi, 1932.
V. Heneberg, Lički gradovi prošlih stoljeća, 1934.
A. Horvat, Spomenici u Hrvatskoj, 1956.
A. Horvat, Spomenici kulture Hrvatske, 1971.
A. Horvat, Likovna enciklopedija (obrađena pojedinih lokaliteta)
S. Gvozdanić-Sekulić, Okić, 1960.
S. Gvozdanić-Sekulić, Stari grad Ribnik, 1962.
S. Gvozdanić-Sekulić, Blagaj na Korani, 1966.
S. Gvozdanić-Sekulić, Zvečaj na Mrežnici, 1974.
F. Šišić, Pregled povijesti hrvatskoga naroda, 1962.
Š. Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru, 1964.
J. Belošević, Nekoliko ranosrednjovjekovnih metalnih nalaza s područja sjeverne Dalmacije, 1956.
J. Korošec, Bribir u prahistoriji, 1968. i 1974.
M. Suić, Bribir (Varvaria) u antici, 1968.
S. Gunjača, Nalaz srednjovjekovnih arhitektura na Bribiru, 1968.
M. Viličić, Arhitektonski spomenici Senja, 1971.
B. Gušić, Naseljenje Like do Turaka, 1973.
Z. Horvat, Grad Ribnik, 1973.-74.
Z. Horvat, Utvrde grada Zrina, 1974.
Z. Horvat, Stari grad Zrin, 1992.
Z. Horvat i M. Kruhek, Stari gradovi i utvrđenja u obrani Karlovca, 1979.

- I. Lentić-Kugli, Nekoliko planova Staroga grada u Čakovcu, 1979.
M. Kruhek, Postanak i razvoj gradova u Gorskom kotaru, 1980.
M. Kruhek, Stari gradovi i feudalni posjedi, 1991.
M. Kruhek, Graditeljska baština karlovačkog Pokuplja, 1993.
M. Kruhek i Z. Horvat, Stari grad Slunj, 1993.
V. Delonga, Fragmenti predromaničkog crkvenog namještaja iz Ostrovice, 1982.

Primljeno: 1997-2-26